

## A mai magyar gimnazisták köznyelv és nyelvjárás közötti kódválasztása\*

1. Előadásom annak a kérdőíves vizsgálatomnak egy részét elemzi, amelyet magyartanárok segítségével a 2000 ősztől 2001 teléig terjedő időszakban végeztem hat magyarországi város (Budapest, Cegléd, Debrecen, Győr, Miskolc, Szeged) és három határon túli város (a szlovákiai Dunaszerdahely, a jugoszláviai Zenta, a romániai Sepsiszentgyörgy) magyar tannyelvű gimnáziumában. Kilenc kutatóponton összesen 720 gimnazistát kértem meg 21 kérdés megválaszolására. A kérdések az adatközlők alapadataival (életkor, nem, lakóhely) kezdődően a hovatartozási öntudatnak és a településükhöz való érzelmi kötődésnek a kérdésein át a saját nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez való viszonyulásukra vonatkoztak. A diákok kb. 40%-a (279 fő) férfi, 60%-a (437 fő) nő. Négy adatközlő nem töltötte ki, hogy melyik nemhez tartozik. A következő táblázat az adatközlők adatait városok szerinti bontásban mutatja.

kutatói pont	adatközlő száma (ebből férfi/nő)-ismeretlen	átlagos életkorok (ebből férfi/nő)
Budapest	85 fő (36/49)	16,39 (16,58/16,26)
Cegléd	59 fő (44/13)-2	17,22 (17,00/18,00)
Miskolc	112 fő (42/70)	15,54 (15,64/15,48)
Győr	94 fő (26/67)-1	15,80 (15,73/15,83)
Debrecen	60 fő (26/33)-1	17,94 (18,23/17,72)
Szeged	85 fő (32/53)	16,85 (16,81/16,88)
Dunaszerdahely	61 fő (21/40)	17,25 (17,28/17,25)
Zenta	82 fő (23/59)	17,79 (17,43/17,93)
Sepsiszentgyörgy	82 fő (29/53)	17,29 (17,10/17,39)
<b>Összesen</b>	<b>720 fő (279/437)-4</b>	<b>16,70 (16,74/16,67)</b>

A diákok többsége vagy a születése óta a városban él, vagy a közeli településekről jár be. Az iskoláskor kezdete, azaz 7 éves kor után az ország távoli régióiból, illetve külföldről jött diákok száma csekély, összesen csupán nyolc volt. A

\* Előadásként elhangzott az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus történeti szociolingvisztikai és dialektológiai szimpóziumán. Az előadásokat közlétező kötetből (Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä, 2002.) az írás technikai okokból maradt ki. (A szerk.)

megkérdezett diákok tehát földrajzilag és nyelvjárásilag igen homogén környezetben élnek, de a városlakók és a környékbeliek aránya városonként kisebb-nagyobb mértékben változik. A miskolciak 90%-a városi születésű (ebbe a kategóriába tartoznak olyan adatközlők is, akik 7 éves kor előtt költöztek az illető városba, és azóta ott élnek), a dunaszerdahelyieknek 89%-a, a budapestieknek pedig 88%-a. A zentaiaknak viszont csupán 34%-a a városi születésű, 62%-a pedig közeli községekből jár be, azaz „utazó diák”-ok a saját elnevezésük szerint.

Ezek a kutatópontok főleg vidéki nagyvárosok, a határon túli városoknak viszont jelentősen kisebb a lakosságuk a magyarországi kutatópontokénál (a magyarországi városok közül Cegléd kivételesen kisebb a többinél). Mind a három város magyar többségű: Dunaszerdahely lakosságának 83%-a magyar, Zentának 79%-a, Sepsiszentgyörgynek pedig 74%-a (vö. KOCSIS–KOCSISNÉ 1992: 23, 72).<sup>1</sup>

A kutatópontok nyelvjárási jellege valószínűleg gyengébb a régió belüli kisebb településeknél, egyre nagyobb a köznyelv hatása, vagyis úgynevezett regionális köznyelvviséggel rendelkezik. A határon túli adatközlők esetében a regionális köznyelv alakulását valószínűleg a kétnyelvűség, tudniillik a többségi nyelv is befolyásolhatja.

2. Előadásomban a fent említett kérdőíves felmérés alapján a köznyelv és a vizsgálat alanyainak saját nyelvjárása közötti kódválasztásról kapott eredményeket elemzem.

Vizsgálatomban hat különböző színteret feltételezve öt különböző beszédstílus közül választattam ki a megfelelőt az adatközlőkkel. A következő módon kérdeztem meg a diákokat különböző esetekről:

- a) ha a saját lakóhelyén találkozna egy azonos nyelvjárást beszélő ismerőssel,
- b) ha a budapesti metróban találkozna egy azonos nyelvjárást beszélő ismerőssel,
- c) ha a saját lakóhelyén megkérdezné öntől valamit egy köznyelvet beszélő ismeretlen,
- d) ha a saját lakóhelyén megkérdezné öntől valamit egy közeli faluból jött ismeretlen,
- e) ha a budapesti metróban megkérdezné öntől valamit egy köznyelvet beszélő ismeretlen,
- f) ha egy országos tévécsatorna riportere interjút készítené önnel.

A válaszokat a következő öt variáció közül választhatták ki a megkérdezettek:

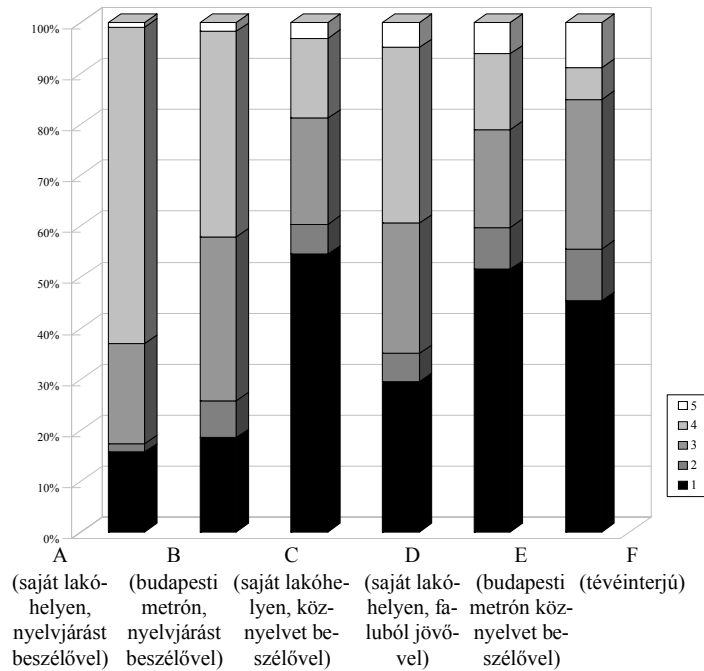
1. Igyekeznek köznyelven beszélni.
2. Figyelnek arra, hogy ne észlelje a nyelvjárásomat.
3. Valamivel udvariasabban beszélnek, mint otthon.
4. Ugyanúgy beszélnek, mint otthon.
5. Nem nagyon állnék vele szóba.

Az alábbi elemzésekben az (1) és (2) választ köznyelvi(es) nyelvhasználatnak, a (3) és (4) választ pedig nyelvjárási(as) nyelvhasználatnak tekintem. Az

<sup>1</sup> Ám mivel ezek az adatok az 1991. évi statisztikából származnak, a zentai adatoknak a mai helyzetre való alkalmazása megkérdőjelezhető, hiszen az utóbbi években bekövetkezett politikai változások a vajdasági magyar lakosság arányát jelentősen befolyásolhatták.

összes adatközlők beszédhelyzetenkénti nyelvhasználatával kezdve a városonkénti, illetve a nemek szerinti különbségekkel foglalkozom.

1. ábra

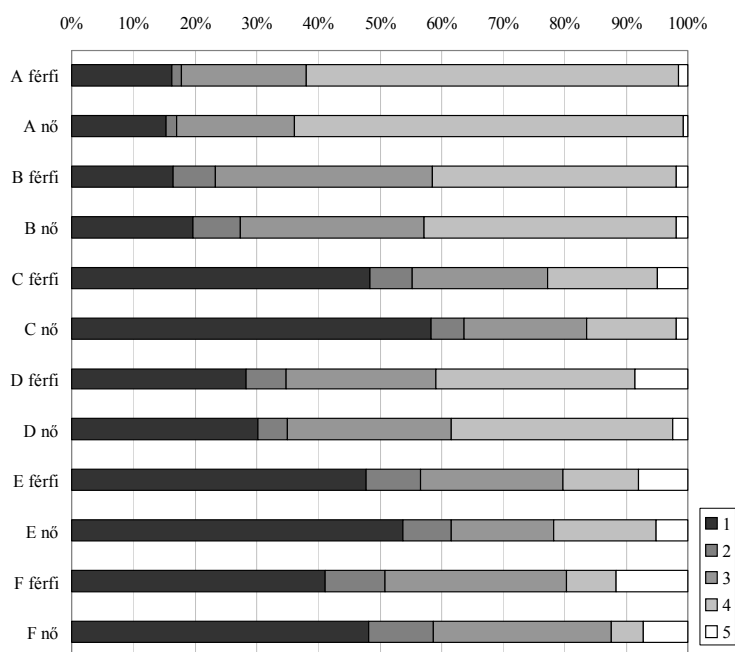


Az 1. ábra az összes érvényes választ adó diák helyzetenkénti nyelvhasználatát mutatja. Az első, a saját lakóhelyen azonos nyelvjárást beszélő ismerőssel történő társalgásban a diákok több, mint 80%-a választott nyelvjárási beszédváltozatot. Ez az arány valamivel csökken, amikor a helyszín a lakóterületről a budapesti metróbeli szintérré változik. Ennél sokkal nagyobb mértékben változik a válaszok aránya, amikor a köznyelvet beszélő ismeretlenhez szól az adatközlő. Mind a saját lakóhelyükön, mind a budapesti metróban az adatközlők 60%-a azt állította, hogy köznyelviesszel válaszolna a köznyelven beszélő ismeretlennek. Tehát a diákok többsége nem a helytől, hanem a beszédhelyzettől függően választ kódot. Az országos tévéinterjúban, bár valamivel kevesebben, mint a köznyelvet beszélő ismeretlen esetében, mégis magas arányban választották a köznyelviesszel beszédváltozatot a gimnazisták.

A 2. ábra a nemek közötti különbséget mutatja. Mint látható, a gimnazisták kódválasztásában nincs nagy különbség a férfiak és nők között, bár feltételezhető, hogy későbbi életük során a társadalomban vállalt különböző szerepek következtében jobban elkülönül majd a két nem nyelvhasználata az egyes helyze-

tekben. Jelen felmérésben a feltehető generációs különbség vizsgálata céljából a szülőket is megkérdeztem, de sajnos eddig még nem sikerült a többszáz felnőtt adatait feldolgoznom. Mégis jelen adatok alapján állítható, hogy a saját lakóhelyen kívül a nők minden esetben gyakrabban választják a köznyelvis beszédváltozatot, mint a férfiak. Ha a férfi a fővárosi metrón találkozik az ismerősével, gyakrabban választja az otthoni beszédnél valamivel udvariasabb beszédváltozatot, miközben a nőknél kissé több az a válasz, hogy igyekszik köznyelven szólni hozzá. Mint az eddigi szociolingvisztikai vizsgálatok általában rámutattak, a nők jobban törekednek arra, hogy udvariasak legyenek a beszédfélhez<sup>2</sup>, jobban követik a nyelvi normát, mely néha hiperkorrekcióhoz vezethet.<sup>3</sup> Így a nők valószínűleg jobban figyelnek arra, hogy az őket körülvevő helyzetre alkalmasabb beszédváltozatot válasszanak, mint a férfiak, amely gyakoribb a köznyelvválasztásban mutatkozik meg.

2. ábra. Kódválasztás nemek szerint



A nőknek a másik beszélőhöz való alkalmazkodását még feltűnőbben mutatja az, hogy az ötödik, azaz „Nem nagyon állnék vele szóba” választ mindegyik esetben ritkábban választották, mint a férfiak. Különösen abban az esetben, ami-

<sup>2</sup> A női nyelvhasználat udvariasságáról lásd HOLMES 1995.

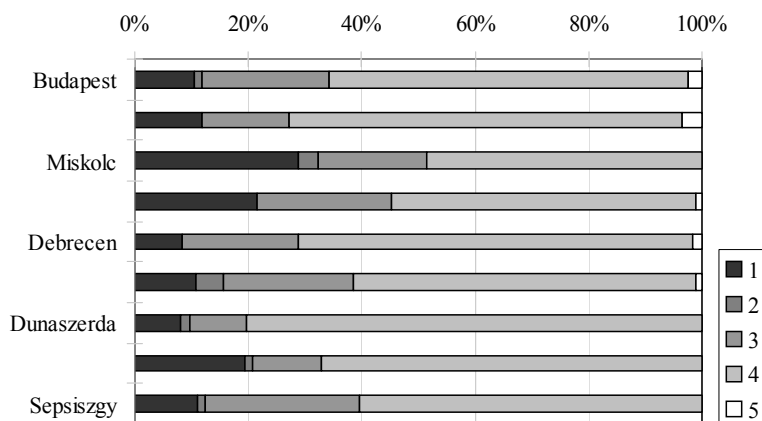
<sup>3</sup> Lásd például LABOV híres kutatását a New York-i alsó középosztálybeli nőkről (1966).

kor egy közeli faluból jövő ismeretlennel találkozik az adatközlő, a férfiak kb. 8,6%-a, a nők 2,5%-a választotta ezt a választ: azaz a férfiak a nőknél több mint háromszor nagyobb arányban azt választották, hogy nem állnak szóba az illető személlyel.

Különbén ez a „közeli faluból jövő ismeretlen” esete más szempontból is az attitűd mutatójának tekinthető, hiszen ebben az esetben különülnek el legjobban a válaszok nemcsak a nemek között, hanem a városok között is.

A 3. ábra mutatja, hogy az első esetben, a saját lakóhelyen az ismerőssel való találkozás szituációjában, általában 80–90%-uk azt állította, hogy a nyelvjárási beszédformát használja. Kivétel Miskolc, ahol mindennapi szituációban is minden harmadik gimnazista azt válaszolta, hogy vagy köznyelven, vagy nyelvjárásiasságot elkerülve beszél az ismerőséhez. A győriek és a zentaiak is viszonylag gyakran választják a köznyelvi beszédformát (egyenként 20–20%-uk).

3. ábra. Saját lakóhelyen, nyelvjárást beszélővel

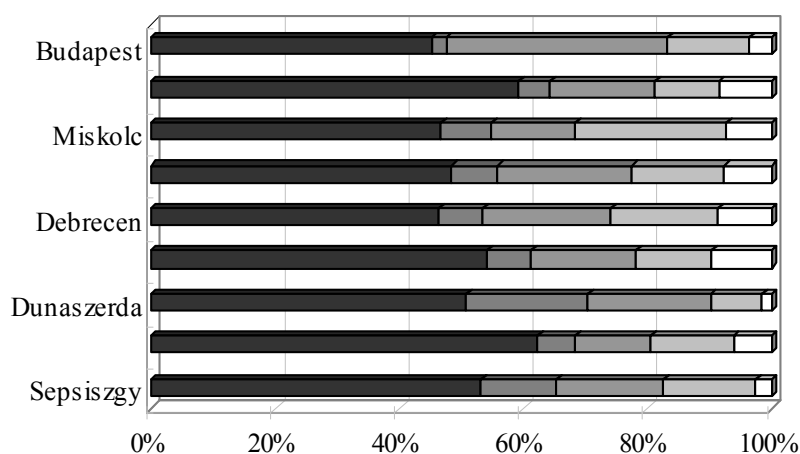


A 4. ábra arra a kérdésre adott választ mutatja, amelyet a budapesti metróon köznyelven beszélő ismeretlennel történő társalgásra vonatkozóan tettem fel. Az összes adatközlőt beleszámítva ebben az esetben mutatkozott a legerősebb köznyelvi nyelvhasználat. Közülük a határon túli három városnál legtöbb az 1-es és a 2-es válasz, ami azt jelenti, hogy leginkább ők ügyelnek a helyezethez és a másik beszélőhöz való alkalmazkodásra. Ez valószínűleg azért van így, mert a határon túli magyar gimnazisták érzik legjobban azt, hogy a saját nyelvhasználatuk eltér a standardnak tekintett beszédformától, nemcsak kiejtésben hanem a szóhasználatuk és kifejezésük is gyakran egyedi, főleg a többségi nyelv hatása következtében. Az első szintérhez (azaz a saját lakóhelyen ismerőssel való találkozáshoz) képest Dunaszerdahelyen 60%-kal, Sepsiszentgyörgyön 53%-kal,

Zentán pedig 48%-kal több a köznyelvi beszéd választása, míg Miskolcon csak 22%-kal növekedett. A határontúliaknak magas fokú köznyelvhasználat az országos tévéinterjú esetében is ugyanúgy érvényes. Csak a határon túli három városban haladja meg az 50%-ot azoknak az aránya, akik köznyelven próbálnának beszélni a tévében. Az, aki nyelvjárásias módon beszélne a tévében, Sepsiszentgyörgyön 28%, Zentán és Dunaszerdahelyen pedig csupán 15% körül mozog. A magyarországi városok viszont mind 40% körül vannak.

Érdekes, hogy a miskolciakkal együtt a nyelvjárásban bizonytalankodó típusba osztott ceglédiek is ugyanolyan nagy mértékben ingadoznak a két beszéd-típus között, mint például a sepsiszentgyörgyiek. Bár sokak állítása szerint nincs vagy jelentéktelen a nyelvjárási jellege a ceglédiek nyelvhasználatának, úgy tűnik, hogy ennek a városnak a lakói igen érzékenyek a hozzájuk közel levő hatalmas főváros és a saját kis településük közötti különbségre.

4. ábra. Budapesti metrón, köznyelvet beszélővel

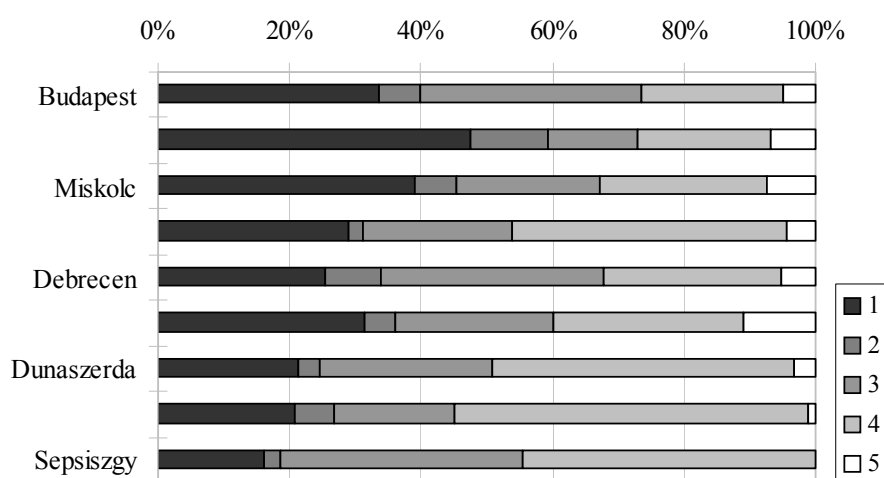


Az 5. ábra a közeli faluból jövő ismeretlenhez való viszonyulást mutatja. Itt látjuk a legnagyobb különbséget a városok között. A határon túliak beszélnének leginkább nyelvjárásban a falusi emberrel, és az ötödik, „Nem nagyon állnék vele szóba” választ alig találjuk meg náluk. Ezek a határon túli városok sokkal kisebbek, mint a most vizsgált magyarországi városok, így az emberek szolidaritása ott valószínűleg erősebb. Az ő nyelvjárásukat azt mutatja, hogy a falusi ismeretlen nem csupán egy ismeretlenként, hanem velük azonos tájegységhez tartozóként fogadják.

A határontúliak magatartásának e sajátosságát mutatja az a tény, hogy mint már más vizsgálatok is kimutatták, náluk igen erős a határontúli magyar közös-

séghez való kötődés.<sup>4</sup> Az én vizsgálatom is azt jelzi, hogy az adatközlők több mint 90%-a nagyon úgy érzi, hogy a vajdasági vagy erdélyi magyarsághoz tartozik, amíg az általánosabb, az őket és az anyaországiakat is egybefűző „a magyar nemzet”-hez való kötődés viszont 80%-nál alacsonyabb maradt náluk. Ha anyanyelven szól valaki a kisebbségi helyzetben, legyen bár ismeretlen személy, szolidaritást éreznek iránta, ami a magas fokú nyelvjárásválasztásban jelenik meg.

5. ábra. Saját lakóhelyen, faluból jövő ismeretlennel



Ennek a határon túli adatnak ellentétes példája a nyelvjárásuk létezésében bizonytalankodó miskolci és ceglédi adatközlők gyakorlata. Itt leginkább gyakori a köznyelvhasználat. A miskolciak közel fele, a ceglédieknek pedig 60%-a választotta, hogy köznyelven válaszol a falubeli kérdésre. Érdekes a ceglédiak és a határon túli városok közötti kontraszt, hiszen Cegléd is hasonló nagyságú kisváros. A ceglédiak és a miskolciak köznyelvdomináns volta úgy elemezhető, hogy a köznyelvvvel nem is szolidaritást vagy rokonszenvet, hanem épphogy elutasítást fejeznek ki a falusi ismeretlennel szemben. E két városban az adatközlők 7%-a nem akar szóba állni a falubelivel, ami a határontúliak adatának (1,5%) több mint négyszerese. A köznyelv használatával azt is kifejezheti az ember, hogy ő a falubelivel szemben városiasabb, tehát bizonyos felsőbbrendűségét is érzékeltethet vele. Hozzátehetem, hogy a hovartartozási kérdésekből az derült ki, hogy a ceglédiak és a miskolciak városukhoz való kötődése a legalacsonyabbak közé tartozik, miközben a magyar államhoz ők éreznek legerősebben kötődést.

<sup>4</sup> Lásd ehhez GÖNCZ 1999: 77–83, valamint LANSTYÁK 2000: 62–5.

A saját nyelvjárásuk létezésének bizonytalansága, illetve tagadása, és nem a településhez, hanem az államhoz való erős érzelmi kötődés mind együttjár a ceglédiek és a miskolciak köznyelvdomináns nyelvhasználatával.

3. Mindezeket a kódválasztásról kapott eredményeket összefoglalva az adott városokat több típusba lehet osztani: a budapestieket a koncentrikus körök között a legbelsőbe téve, a következő körbe a ceglédiek és a miskolciak kerülnek, akiknek a nyelvhasználatuk köznyelvdominánsnak mondható. Ők állították leginkább azt, hogy minden beszédhelyzetben a köznyelvet használnák. Jellenző rájuk, hogy a saját nyelvjárásukat bizonytalan, a régióhoz tartozás tudata viszonylag gyenge, és erős az államhoz való kötődésük. A legkülső körben a határon túli gimnazisták foglalnak helyet. Náluk legfeltűnőbb a helyzetekénti kódváltás. Az ismerősök körében és az azonos régióhoz tartozókkal nyelvjárásban kommunikálnak, és így erősen megtartják a regionális közösségtudatukat. Ezzel szemben amikor a köznyelvet beszélő ismeretlennel találkoznak, jobban ügyelnek arra, hogy köznyelven beszéljenek, mint a legtöbb magyarországi diák. A határontúliaknál legnagyobb a kódváltás mértéke. A többi magyarországi város adatközlői, a győriek, a debreceniek és a szegediek, a két szélső csoport között vannak.

A kilencvenes évek közepe óta megélénkült a határontúli magyarok nyelvhasználatának a kutatása. A kutatások által gyakran említett megfigyelés, hogy a határontúli magyarok anyanyelvhasználatában kisebb a szituációtól függő beszédvariáció. Az anyanyelvoktatásban alig foglalkoznak a köznyelv és a helyi (kontaktus)-nyelvváltozat közötti különbségekkel, ami arra az eredményre vezethet, hogy a határontúliak többsége ezt a különbséget nehezen fogja fel, gyakorlati nyelvhasználatukban nem valósul meg a kódváltás. De a jelen vizsgálat arra mutat, hogy a határontúli gimnazisták kódváltásának mértéke legalább is a tudatukban nagyobb a magyarországiakénál, jobban változtatják a beszédtypust, a kódot a beszédhelyzetektől függően.

OKAMOTO MARI

### Irodalom

- GÖNCZ LAJOS (1999): *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében II. Budapest–Újvidék.
- HOLMES, JANET (1995): *Women, Men and Politeness*. Longman, London–New York.
- KOCSIS KÁROLY–KOCSISNÉ HODOSI ESZTER (1992): *Magyarok a határainkon túl*. Budapest.
- LABOV, WILLIAM (1966): *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, DC.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2000): *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony.